

ПРЯКОРЪТ — ФОРМА НА КОМИЧНОТО В БЪЛГАРСКАТА БЕЛЕТРИСТИКА

РАДОСЛАВ РАДЕВ

Прякорът е едно от най-характерните явления в българския народен живот. Той има дълбоки корени в бита, в делничното общуване и взаимоотношения между хората. Котленци казват, че при тях е достатъчно само „високу да кихнеш и ша ти извадят прякур“. Не са по-малко изобретателни и в другите селища. Веднъж лепнат, прякорът може да тежи на няколко поколения или да стане обобщена представа за цял род. „Незлюбиви и добродушни са нашенците — пише Райко Алексиев, — но са такива присмехулници, че яка му душа и яко му име на всеки, до когото се допрат присмехулниите им езичета.“¹ Създаването на прякори се обяснява и с наблюдателността на българина, със способността му да характеризира и да дава оценка², извежда се като проява на една душевност, в която се съчетават пронизателството и безжалостното³. Антон Страшимиров осмисля наличието им с особеностите на нашия хумор, който според него е преди всичко „сарказъм, е взаимна гавра, взаимно оплюване“. „Тоя характер на българския смях е тъй всеобщ за старо и младо, за мъже и жени, че всяка най-обидна закачка сред нас веднага се подхваща от всички и се превръща в прякор често отвратителен.“⁴ От гледна точка на народопсихологията прякорът се възприема като негативно явление, но независимо от това той се смята за част от богатството на фолклора ни, свързва се с колорита и атмосферата в отделните селища. Ето защо авторите на почти всички краеведски изследвания му отделят съществено място.

Още през Възраждането Петко Р. Славейков във в. „Македония“ (бр. 23 от 7. II. 1870 г.) отправя призив към сънародниците си за събиране на народни умотворения, между които поставя и прякора. И макар тогава да са направени някои записи, първите публикации са значително по-късно⁵. Естествен е опитът на автори като Л. Данаилов, К. Божинов, С. Кошов и др. да характеризират това явление, да го свържат с малките афористични жанрове във фолклора, да определят начина на възникването и функционирането му в обществото. Прякорите, особено панагюрските и копривщенските, завършващи на -ек, са представлявали интерес и за езиковедите⁶. Но досега литературната наука не се е занимавала с тях, поради което мястото им в художествената, мемоарната и документалната проза не е изяснено.

¹ Алексиев, Р. Хорски уста. С., 1937, с. 11.

² Кантарев, К. Пролетта на един град. Пловдив, 1983, 257—258.

³ Хайтов, Н. Асеновград в миналото. Пловдив, 1983, 316—318.

⁴ Страшимиров, А. Дикторът, 1935, 49—50.

⁵ Данаилов, Л. Прякори. — ИНЕМ, II, 1922, кн. I—II; Божинов, К. Прякорите като фолклорно явление. — Български фолклор, 1989, кн. 3; Кошов, С. Прякорът и езиковата практика на Разложко. — Цит. сл.

⁶ Ковачев, Н. Панагюрските и копривщенските прякори на -ек в светлината на топонимичния материал от Габровско, Севлиево и Троянско. — Български език, 1962, кн. 3. В изследването са посочени и предходните проучвания по този въпрос.

Не може и не бива да твърдим, че прякорът е чисто българско явление или пък, че съществува в по-ново време. Едва ли има народ, който да не се е възползвал от възможностите, които дава прякорът. За древните хора той е бил свързан с потребността от скриване на истинското име поради страх от магически действия върху човека чрез него⁷. За знатните римляни прякорът е нещо типично и впечатляващо⁸. Старите гърци са го използвали и в литературата си. В комедиите на Аристофан по този начин са осмивани и самите богове, например Зевс Гръмовежец е определен като Зевс Говновежец⁹. Когато изследва живота на известни византийски родове от XI—XII век, А. П. Каждан констатира, че 28% от фамилните имена на военната аристокрация и 24% на гражданската са образувани от насмешливи прякори. Това показва широкото им разпространение във Византия. От тях не са пощадени и императорите¹⁰.

Но такива данни за българското средновековие нямаме. Известни са само няколко прякора, за някои от които се спори дали са такива като този на Асен Белгун. Най-популярен си остава прякорът на Ивайло — Бърдоква (Лакана). Неговото съществуване ни подсказва, че в народните низини тази форма за характеризирани на човека е била разпространена. Но художествената ни проза не отразява на тази основа живота на средновековния българин. В историческите произведения се включват преди всичко имена, идващи от прабългарския, славянския или църковния християнски календар. Дори и в творбите за съдбата на Ивайло се споменава само неговия прякор, а другарите му, които са също от социалните низини, са представени с личните си имена. Така е в романите на Стоян Загорчинов и Крум Велков, поради което описаната епоха и особено животът на народа е стилизиран. Насмешливите прякори са почти непознати за историческата ни белетристика. По-последователен при използването им е Слав Хр. Караславов, особено в трилогията му „И се възвсиха Асеновци“.

Не е напълно ясен и въпросът с прякорите в епохата на робството. Анализът, който прави Никола Милев, на българските лични и семейни имена от XVII век в Чипровско, показва, че прякорите са повече от турски произход — Кьор-Братан, Кьосе-Стоян, Аладжа-Васил и др. Авторът уточнява, че те са „по-чести и по-разнообразни“ при южнобългарските павликянски семейства, отколкото при тези на север от Стара планина¹¹. Такава постановка ни кара да мислим за едно по-осезателно турско влияние. Но друго ни разкриват османските регистри от XV век, които също съдържат прякори, макар да са официални документи. Верно е, че в тях те са незначителен брой и са свързани повече със занаята на посоченото лице — Продан Ковач, Недялко Яиджи (маслар), с неговата физическа определеност или недъгавост — Михо Гърбат, Кьосе Къню, Кръстю Черню, Стоян Шебека, Стоян Баякълъ (мустакатия). Най-често срещани прякори са Пришелец и Хаймана — очевидно отразяващи разместването на българите през XV век. Има и такива, в които е залегнала комична случка, например Михо Мишкодер¹². Всички те показват, че в турските регистри е отразена съществуващата вече практика в българския народен живот. В случаите, когато документите не са официални, прякорите се срещат значително по-често. Така например при описанието на помохамеданчването в Средни Родопи през 1720 г. са изредени имената на убитите първенци от с. Райково. Почти една четвърт от фамилните имена са образувани от прякори¹³. Това е доказателство, че явлението е вътрешно присъщо на българския духовен живот и наличието му не би следвало да отчитаме като чуждо влияние.

⁷ Фрейзър, Дж. Златната клонка. С., 1984, с. 314.

⁸ Вж.: Цицерон. Етически трактати. С., 1984; Артемидор Далдиански. Сьногадания. С., 1988, с. 231.

⁹ Сб. Антични комедии, С., 1978.

¹⁰ Каждан, А. П. Социальной состав господствующего класса Византии XI—XII вв. Москва, 1974, с. 195; Дилш и Ал. Рамбо. Византия. Культурно-исторически очерки. С., 1930, с. 46.

¹¹ Милев, Н. Български лични и семейни имена. — В: 300 години Чипровско въстание. С., 1988, 81—82.

¹² Сб. Асимилаторската политика на турските завоеватели. Съст. Петър Петров. С., 1964, 186—205.

¹³ Цит. съч., с. 203.

През този период чрез прякорите става ясно и как средновековната ни аристокрация е сменила положението си. В спомените си Тома Николов пише, че през XIX век е имало в Битоля българска аристокрация, която е наследствена, „с домашно възпитание, достойно държание, с което уважаваха другите съсловия“¹⁴. Но от посочените две фамилии едната е Робевци. Коментарът тук едва ли е необходим. Името е станало знак за осъществената коренна промяна.

От XVIII век са известни и прякорите на Йосиф Брадати (или Долгобрадатия, както го нарича Партений Павлович), на Стоян Роба, бащата на Дойно Граматик и др. В „Славянобългарска история“ Паисий Хилендарски също се спира на някои прякори на исторически личности от нашето средновековие. За Асен I той споменава, че гърците „от завист го нарекли Хасан Касан“¹⁵.

През Възраждането прякорите се свързват по-често с комичното, без то да става единствено тяхно измерение. В речника си Найден Геров отбелязва, че това е „второ име на човек“, което е „извадено някому за смях“. Синонимите, които посочва: подкора, порекло, кор, хорски думи, укори, надумци, надумки, бодове, показват, че той отнася прякора изцяло към осмиването, към осъждането на личността за някои нейни прояви, имащи отношение към нарушаването на нравствеността. Свидетелство за това е и повишаването броя на насмешливите прякори през втората половина на XIX век. Когато изследваме мемоарни, етнографски и фолклорни материали от този период, прави впечатление, че в културата на дадено селище най-трайно са останали тези прякори, които са свързани с комична случка. Когато описва населението на Пловдив от първата половина на XIX век Константин Моравенов споменава доста прякори, отразяващи социалното положение и занаятите на гражданите, но се спира подробно само на тези, в основата на които има някаква комична случка — такава са Мръвка парамано, Тънкокожа, Пръдльовките и др.¹⁶ В смехови план са осмислени и прякорите, публикувани от д-р Н. Досев, записани още през 1862 г. в гр. Габрово¹⁷. Събирачът им е измислил находчиво и оригинално заглавие: „Князове и избрани мъжи по своите досточути прякори — Царье и Министри от гр. Габрово. Помяни Господи живих и мертвих.“ В изреждането на прякорите по-голяма част са римувани, например: Петър Червенка и Иванчо Стоманяка.

От записаните прякори се вижда, че повечето от тях са свързани с градовете, където по-добре се очертава индивидуалността на човека. Различно е положението на селянина през този период. За него Иван Хаджийски посочва, че „имаше име, но това име не играеше никаква роля в личния и обществения живот. Неговото куче по-често чуваше името си, тъй като хората се обръщаха помежду си с названия, изразяващи обществените им отношения по родство и брачно състояние (дядо, баба, браино, моме, войно, невесто, булка) и по възраст.“¹⁸ Това намира отражение в литературата ни. При Илия Блъсков, който изобразява и селския живот, се срещат по-малко прякори, отколкото в произведенията на Любен Каравелов, Васил Друмев и Петко Р. Славейков, свързани с еснафските градчета.

Приемаме, че прякорът като форма, характерна за народната култура, носи белега на неофициалното. Но поради липса на собствена държавност в епохата на робството той поема функцията и на представителност — това важи и за насмешливите прякори. Ето защо след Освобождението с указ № 715 от 10 декември 1880 г. на Александър Батенберг се утвърждава закон за ражданията, женитбите и умираанията, според който в документите трябва да се вписват имената и прякорите на лицата, включително и прякора на духовното лице, което извършва церемонията. При устройване на административно-правната система на младата държава е била необходима тази част

¹⁴ Николов, Т. Спомени из моето минало. С., 1989, с. 39.

¹⁵ Хилендарски, П. Славянобългарска история. С., 1949, с. 35.

¹⁶ Моравенов, К. Паметник на Пловдивското християнско население в града и за общите заведения по произносно предание. С., 1984, с. 47, 74, 154, 192.

¹⁷ Досев, д-р Н. Подигравателни прякори от Габрово. — ИИМ, XII, 1936.

¹⁸ Хаджийски, И. Съчинения. Т. 2, С., 1978, с. 243.

от създадената народна култура, която временно от неофициална става официална и правнозначеща. И до днес голяма част от фамилията имена са образувани от прякори следствие именно на тази призната официалност. Литературата също открива в тях изразителност и възможност да характеризира човека. Ето защо писателите, особено през 80-те и 90-те години на XIX век, ги предпочитат пред имената, идващи от църковния календар.

Прякорът във фолклора е сравнително самостоятелна форма и неговите функции се измерват преди всичко в мярката на общуването, в отделните речеве ситуации. Ето защо в песните, приказките и анекдотите той се среща сравнително рядко. А там, където го откриваме, дава представа повече за възрожденските процеси през XIX век. Такива са прякорите на поп Шейтан от Елена, на Босол Влечи-цървули и др. Още в народното творчество се срещат предания и анекдоти, в които се описва как е възникнал даден прякор. Получава се разказ в разказа като изразът за въвеждането на случката е: „А ето от що му останало име поп Шейтан.“¹⁹ В някои хумористични приказки прякорът се използва за характеристика на героя. Такава е приказката, записана от Д. П. Свещаров в Софийско „За дванайсетте планинци“, в която са обединени няколко анекдота за глупаци. Тя започва с изреждане: „Имало дванайсе души планинци, които беа като членове на планинските села. На тех имената им били така: Тикето-Пеленикето от Игнатица, Кукул от Еленов дол, Соске-Палавра от Лакатник, Приши-Гелди от Бов, Коке от Редина (Одрин), Кокарто от Огоя, Башалта от Оградиште, Корфате от Битоля, Самун-Геле от Луково, Тете от Царова, Биче от Реброво и Елен Пелен от Желек.“²⁰ От това начало става ясно какви ще бъдат героите. В редица пословици и поговорки формите за образуване на прякора също се използват за характеризирани на отделни явления или за изразяване на определено съждение: „Ката ден Гизда гиздава, а на Великден гнидава“, „Лапни-шаран, бутни-храст, развали-гьол: троица братя“, „Мързян и Нещан братя, а Нехра им сестра“, „Напатила се Пата, та не ляга векъе край плета“ и др.

От гореизложените примери става ясно, че още в народната култура част от функционирането на прякора се свързва със смеховото начало. Често то е изразено чрез синтезирано представяне на комичната случка, например: Плашикучка, Бъка с перцето, Оскубан мустак, Говежда болес, Острижена опашка, Свлечено седло, Демек например един вид, Калпавете работе, Качун у воденицу, Що кажу човечи и др.²¹ В този си вид те всъщност са запазили анекдотичното. Тъкмо това привлича Любен Каравелов и Петко Р. Славейков. В предосвобожденската ни проза не се осъществява трансформация на народния анекдот в друг жанр — разказ, повест, а се включва в повествованието на тези жанрове, без да нарушава микроструктурата си. Това се отнася и за анекдотите-прякори. В „Мамино детенце“ Любен Каравелов разказва за „Дал Кольо, зел Кольо“. Описаната случка е затворена в ироничните разсъждения за Никола Искрата, но не е разгърната, запазен е анекдотичният ѝ характер.

Сред възрожденските писатели Любен Каравелов най-ясно съзнава комическата същност на прякора и го използва най-често. Той го въвежда преди всичко, за да характеризира героя чрез името му. При възприемането на този похват Каравелов се влияе от руските писатели класици и най-вече от Н. В. Гогол. Както великия сатирик, така и той използва фамилията на героя, за да го осмее и да даде една предварителна представа за него, която в повествованието се потвърждава. Такива са героите от „Крива ли е съдбата?“ — Живодерич, Подлещич, Кукуризиц, а от драмата „Хаджи Димитър Ясенев“ — Петър Слепов. Това влияние ще забележим и в „Ученик и благодетели“ на Васил Друмев. Оценката на героите е дадена още във фамилията — Мляскотел, Шишков, Гордев, Хитров. Описаният похват ще срещнем и в творчеството на

¹⁹ Сб. Българска народна поезия и проза. Т. VII. С., 1983, с. 72.

²⁰ СБНУНК, кн. XVI и XVII, 1900, част II, с. 326.

²¹ Мартинов, А. л. П. Народописни материали от Граово. — Сб. НУН, 1958, кн. XLIX, 735—761.

Иван Вазов, но той не е определящ в развитието на белетристиката ни. Любен Каравелов го използва в произведенията си, създадени в Сърбия, но в останалите, отразяващи българската действителност, той се доверява на създадената традиция в народния ни живот и приема прякора за осмиване на героя или даване на предварителна оценка за него. Ще го срещнем в почти всички негови творби, например „Българи от старо време“ — Никита Вапчилката, Найда Гиздина, Лулчо Крадлин, Генчо Кукумявката, Тончо Славейт.

Включването на прякора-анекдот в разказа и повестта през Възраждането поставя въпроса и за особеностите на жанра през този период. Приемем ли, че се заимствува от чуждата литературна традиция, то трябва да отбележим, че неговата същност е безспорно разколебана от напирашите в съзнанието на писателя мотиви или „първомодели“, създадени вече в народната ни култура. И затова „Българи от старо време“ и „Маминото детенце“ носят жанровите особености на повестта, но всъщност са свободно структурирани от отделни мотиви и форми, идващи от устната традиция. По този начин се извършва сближаване между чуждите жанрови образци и българските „първомодели“²². Сближаването се осъществява първо чрез естествено разколебаване на привнесения жанр, като в него се включват структури, характерни за фолклора и народната култура. Това важи повече за хумористичните и сатиричните жанрове, в които смеховото начало е изведено от устната традиция. Забелязва се, че първо е потребно определено натрупване на „памет“ за жанра в родната ни литература, за да могат отделните форми, познати от народното творчество, не само да участвуват в структурата на образци, заимствувани от други литератури, но и самите те да станат жанрообразуващи. Ето например Любен Каравелов и Петко Р. Славейков съзнават, че в насмешливите прякори се съдържа някаква случка-анекдот, която те включват в повестта или фейлетона, но не правят от нея отделен разказ. Едва след създаване на литературната традиция прякорът става жанрообразуващ, т. е. пишат се вече разкази за прякори, които имат своя специфика. Естествено ние не твърдим, че те се обособяват като отделен жанр, а по-скоро са вариативност на разказа, обусловена от използването на известни форми от народната култура.

През 30-те години на XIX век такива разкази написва Райко Алексиев. Смисълът на заглавието на сборника му „Хорски уста“ не само ни насочва към всемогъщата роля на клюката, но и към средствата, чрез които се създава прякор. Ето защо той изрично подчертава целта на повествованието: „По-точно казано, нямаме дори и намерението да запознаваме никого със самия бая Данию, защото той е такава сложна личност, че едва ли би могло да се опознае току-така — на бързо, само чрез едно представяне. Целта ни е, всъщност, да обясним, как и защо махленското злодустество му е прикачило прякора Възкресението, а жена му — стринка Тодора — прекръстило на Невърната Тома.“²³ В този смисъл Р. Алексиев не си поставя за задача да усложнява разказа чрез подробно описание живота на героя — той използва случката такава, каквато е в смеховата култура на селището, като съхранява и начина, по който тя се предава в устната традиция. Така са изградени творбите „Стою Мокрежа“, „Септемврийшия“, „Данию Възкресението“, „Ачо Бубрека“ и др. Каква е структурата им: уточнява се мястото, където живее героя, следва кратка характеристика на личността му и формулата: „А по какъв повод бързоходната мътва наложи промяна във фамилното име на...“, след което описва комичната случка, от която възниква прякорът. В стила си писателят се стреми да запази разговорната интонация, типична за „уличното злодустество“ в стария еснафски град. „Та било, значи, распети петък и хората отивали да се поврат под страдалческия одър в черква за опрощение и изкупление на всякия скверни.“²⁴ Прекорването Р. Алексиев нарича „присмехулно опозрение“, „хлевоуста пазарска одумка“.

²² Н и ч е в. Б. От фолклор към литература. С., 1976, с. 186. По този въпрос вж. и: Х о л е в и ч, Й. Фолклорът и литературните жанрове през Възраждането. — Литературна мисъл, 1976, кн. 5, с. 76.

²³ А л е к с и е в, Р. Хорски уста. С., 1973, с. 21.

²⁴ Пак там, с. 11.

„махаленско злодумство“, което явно показва, че свързва това явление със способността на българина да се надсмее, да се подиграе, понякога не толкова безобидно. В тази насока е и книгата му „Ключката“, особено цикъла „Под схлупените стрехи“.

Райко Алексиев първо посочва прякора и след това описва как е възникнал, докато други автори го споменават в края, след като са разказали случката. Такива са творбите „Нафтовата мина“ и „Орлякът“ на Чудомир, разказът „Винената чешма“ от едноименния сборник на Георги Караславов. Дядо Пею Чесалото тръгва за Париж, тъй като са го излъгали, че там постоянно тече винена чешма. След като героят се завръща безславно, авторът уточнява: „Остана му само мерака за винената чешма. И новото име: Пею Парижанина.“²⁵

В други случаи се използва характерната за устната традиция диалогична ситуация, която започва обикновено с въпроса: А откъде (защо) ти (му) е даден този прякор? — и следва случката. Николай Хайтов осмисля тази ситуация като похват в разказа „Сватба“, но не го уточнява в началото, а в средата на повествованието. Подбуден от друг, героят сам описва как му е измислен прякорът. „По-нататък какво да ти кажа? По е хубаво да го не казвам, ала ти питаше за фамилията „Мешов“. Побягнах от срам в „Мешелика“, крих се няколко месеца в тая гора и оттам ми дойде тоя прякор „Мешов“²⁶. Този похват е характерен като че ли повече за мемоарните и документалните творби, чрез които по-нашироко и по-убедително се разкриват хората и живота в дадено селище. Пример за това е книгата на Стойко Тошкин „Кравай“ (Варна, 1983 г.).

Има творби (а те са повече), в които комичното събитие или факт, породил прякора, не е в основата на повествованието, а само се споменава за него непосредствено след името като често писателите слагат това кратко описание в скоби. То запазва звученето си на анекдот в структурата на друг литературен жанр, както констатирахме това още във възрожденската белетристика. Тази традиция продължава и до днес в прозата ни. В разказа „Ямурлук“, след като споменава за прякор на Цеко — Две Щръклетя, Йордан Радичков в скоби обяснява как е възникнал, след което продължава разказа.

Пак у Радичков откриваме особена функция на прякор в цикъла разкази. Най-добре тя проличава в сборника „Водолей“. Чрез него не само се характеризира героя, но и се повествува. Прякорът става знак за събитието и като такъв се включва в художествения текст. В творбата „Врана“ се разказва как Иван Татаров и жена му опитомяват една врана и оттогава го прекръщават Опитомителя. С този прякор той участва вече в следващите разкази и още при неговото споменаване читателят връща в съзнанието си представата за събитието. По този начин само чрез знака се постига епическа дълбочина на разказа, в който иначе е описана само една случка, а всъщност чрез прякора живеем с представата за други събития, разказани преди това. Чрез този похват авторът осъществява и нещо друго — разплита загадките, които поставя в текста. В първите разкази от цикъла Радичков споменава за местността „Аврамови ръкавици“, но тайната на това название разкрива едва в края чрез едноименния разказ. Така писателят прави художествено откритие за повествователните възможности на прякора в цикъла разкази, успява да разшири епическото пространство, без да се стреми към художествена цялост на събитията, организирани около един конфликт, както е това в повестта или романа. Прякорът става знак в епическото изграждане, тъй като за читателя е познание по вертикала — в дълбочина, а не по хоризонтала — като описание. В известна степен това е белетристичен вариант на житейския принцип за изграждане на смеховата култура, формираща се във вертикала на времето, след като в нея последователно се включват отделни случки, закодирани чрез прякора. И всеки от разказите в сборника „Водолей“ е отрязък от времето, който прибавя към вечността на духовното в едно селище нова случка. Без тази духовност героят ще остане само в своя отрязък от време и ще бъде заличен от паметта и културата на селището.

²⁵ Караславов, Г. Винена чешма. С., 1943, кн. 12 от хумористичната библиотека „Бай Ганьо“.

²⁶ Хайтов, Н. Избрани произведения. С., 1969, с. 118.

Пешко от разказа „Кастел“ сигурно е щял да бъде забравен от всички, ако след комичната случка не му измислят име. „От онова време човекът престана на бъде Пешко, защото всички започнаха да му викат Кастел.“²⁷ Това е като че ли формула-заклинание, чрез което човекът остава в духовния свят на селището, в което е живял.

Анализът на Радичковите разкази показва, че не можем да свързваме прякора като знак на комичното само с присмехулството, злодумството, взаимното оплюване, за което пише Антон Страшимиров. В него Радичков открива проявите на една духовност, чрез която българинът спасява от забравя собственото си време и битие. Как без тази памет бихме си представили повестите и разказите на Любен Каравелов, Иван Вазов, Михалаки Георгиев, на Елин Пелин, на Чудомир, книгите на Константин Гьльбов „Хуморески с грапово перо“ и „Хуморески“, от които се чува смеха на перушенци. Изреждането в случая не е възможно, тъй като този феномен има отношение към цялата ни литература.

Вече посочихме, че прякора носи белега на неофициалното, част е от смеховата култура в дадено селище и поради това е подчинен на неофициалната йерархия в обществото, начело на която стои смехотворец. Ето защо въвеждането на прякора в литературата естествено се свързва и с потребността да се разкрие този, който го измисля. В това отношение всички са единодушни като сочат смехотвореца на селището. През Възраждането писателите разказват за него, но не уточняват връзката му със създаването на прякори. Такъв герой срещаме в творбата „Хаджи Ахил“ на Иван Вазов. Интересното в това произведение е, че прекръщаванията, които прави Хаджи Ахил на своите съграждани, са всъщност даване на социална оценка за тях. И всички приемат тази оценка, макар по-често тя да е критична. За тази цел Хаджи Ахил си служи с библейски образи. „Чорбаджиите, които най-много кльцнуваше и на които беше дал имена, засти от библията, непременно идеха да си пият утринното кафе у него. Те се смееха гърлесто и весело на всеки нов епитет, за всяко остро наименование, което им прикачаше духовитият Хаджи Ахил и които не биха простили никому другиму.“²⁸ Но прякорите Лукавий рабе, Гордий фарисей, Пилат, Алексей человек божи, Многострадалний Йов, Голиат, които им дава Хаджи Ахил, се чуват само в неговото кафене — авторът не споменава дали те се приемат от останалите, за да станат постоянна характеристика на героите. По-впечатляващото в тези прякори е пародирането на библейски мотиви и образи, свеждането им до житейски делничното. На смехотвореца Хаджи Ахил му е позволено (единствено на него в града) да раздава чрез комичното присъди над отделната личност и така социалните противоречия временно са сведени до социална справедливост, тъй като чрез прякорите богатите са осмени, а бедните поласкани. По този начин официалната обществена йерархия е обърната в комична, а библейските образи са пародирани. Йов е двукл — многострадален и прокажен, а Голиат е просто Ганчу Зелката или „прескокнизелката“, Алексей божи человек е „едно старо човече с окърпени гащици“. Прокараната идея за християнско милосърдие към бедните си остава само една игра, чрез която Хаджи Ахил намеква за истините, потъпкани в обществото. Създава се смехова илюзия за справедливостта, която чорбаджиите са склонни временно да усетят, макар това усещане да е свързано и с присмех над тях. Но когато Хаджи Ахил се опитва да изрази отношението си към чорбаджиите вън от кафенето, тогава вече реакцията срещу него е друга и не му липсват спождания на тъмницата. Вън от вавилонската си кула, заведението си, Хаджи Ахил е уязвим, неудачник, страдалец, тъй като неговото остроумие не може да ги спаси от социално силните. Оказва се, че смехът е опасен, когато прекрачи позволените граници: в допустимото пространство (кафенето) той създава илюзията за свободата на мисълта, а в недопустимото пространство (обществената йерархия) тази илюзия се разбива. Предимството на българския смехотворец е, че много често предпочита недопустимото за

²⁷ Радичков, Й. Избрани разкази. Т. I. С., 1979, с. 313.

²⁸ Вазов, И. Събрани съчинения. Т. 7. С., 1976, с. 50.

смеха пространство, поради което неговият смях е акт на героизъм, тъй като избличава обществените недъзи.

Такива са и образите на смехотворци, които създава Михалаки Георгиев — Бойчо Зевека от разказа „Имане“, майстор Васил Терзията от „Какво са грачели враните“, Цоло Лалин от „Народна панорама“, Коце Лалин от „И такива ги има“. Писателят ги представя като присмехулници, сладкодумни разказвачи, майстори на весели шегги, но не се спира на дейността им като „кръстници“, макар в Северозападна България да са се срещали често такива²⁹.

Образ на смехотворец, който създава прякори изгражда Добри Немиров в романа си „Братя“ (1927 г.). Това е един от редките случаи в литературата ни, когато шегобиецът е недъгав, обича безделието, „майстор на неприлични истории“. За него авторът пише: „Колкото обичаше разговорите и безделието, толкова мразеше работата.“³⁰ Тодораки като присмехулник е твърде агресивен — непрекъснато обикаля улиците, пазара, осмива гражданите, предизвиква ги с някоя закачка, в която не липсва и цинизъм. Добри Немиров посочва, че най-голямата му слабост е прекръщаването, от което не е „пощадил даже и дома, в който живее. . .“³¹. Тодораки има не само самочувствието на смехотворец, но и го демонстрира: „Кой знае повече смехории от мен? Я си помисли! Аз като кажа една, че чак петите ти се ухилват! Ама аз зная как да го казвам. . . Да казваш смехория, ама и суратът ти, дето се е рекло. . .“³²

В романа Тодораки е епизодичен герой и авторът не се отнася със симпатия към него, но, ако го няма, се губи част от колорита на възрожденския град, в който се развива действието. Тодораки обича да е в центъра на събитията, първи да даде оценка за тях, да ги разгласи, като им придаде комичен оттенък. „Душата му беше отзвук на всичко смешно и цинично, което се случваше в града.“³³ Тодораки не позволява да заглъхнат бързо малките събития на делника и, пречупвайки ги през комичното, твори от тях смях. Създаването на прякори е именно част, и то съществена, от този процес, в който се придава чрез хумора значимост на ежедневното. В затворения кръг на патриархалното общество, където публичността е свързана повече с празнично-обредната система и средствата за масова информация не са в такава степен развити, и паметта на селището се съхранява от устната традиция, смехотворецът има много съществена функция — чрез магията на смеха той натоварва със значимост неважните и повтарящи се неща, спасява ги от забравата и ги прави част от културата на едно селище. Ето защо смехотворецът дарява негероичното време, времето на делника, с памет, като слага на недуховното мярката на духовност. И днес за живота в доста възрожденски градчета знаем повече, защото е имало в миналото добри смехотворци, които чрез остроумията си са съхранили за следващите поколения колорита и атмосферата на еснафското битие. За съжаление Добри Немиров само загатва за това в образа на Тодораки, но не го разгръща в повествованието. А и по-късно не включва този герой в другите два романа — „Първи бразди“ и „През огън“.

Смехотворецът също има свой прякор. Често чрез него се указва, че това е човекът, който раздава имена. За дядо си Крум Григоров пише, че го наричали Заре Селския кум, тъкмо защото рядко подминавал някого, без да го кръсти³⁴. В други случаи селяните намират начин да се подиграят със своя шегобиец. Такъв е сюжетът на разказа „Дупльо Арпаджика“ от Христо Пелитев. Веселякът има дързостта да се надсмее дори и на министъра, който е пристигнал в селото. Кметът обяснява на големеца, че това е „един шашав избирател.“ „И улав! Опозиция и все прякори измисля. Де що прякори има из село, все той ги е лепнал на хората.“³⁵ Но когато министърът разбира, че

²⁹ Божинев, К. Цит. съч., с. 92.

³⁰ Немиров, Д. Братя. Бедният Лука. Разкази. С., 1982, с. 16.

³¹ Пак там, с. 18.

³² Пак там, с. 220.

³³ Немиров, Д. Цит. съч., с. 18.

³⁴ Григоров, К. Сред народа. Избрани повести. Т. I. С., 1969, с. 112.

³⁵ Пелитев, Х. Атенатори. С., 1987, с. 27.

присмехулниќът се казва Дупльо Арпаджика, не само тој, но и всички мъже в крѣчмата се разтърсват от „кикот“. „Смееха се и тия, които също бяха прекръстили своя крѣстник.“ Това е своеобразно отмъщение, но със същото оръжие — смеха.

Някои от нашите романисти откриват в прякора готова форма за изразяване на смешното. За да се постигне то, е потребна само диалогична ситуация, в която отново съществена е ролята на присмехульника. Когато се изчерпят комичните случки, станали в деня на разговора или в по-близко време, тогава героите чрез прякорите включват и събития от миналото. Смехотворецът подбужда „крѣстения“ да разкаже как е възникнало името му или разиграва сценка, често обидна за потърпевшия. В романа „Под игото“ Иван Вазов използва този похват, за да разкрие духа на въстаниците, непосредствено преди боя. На прицел е Рачко Прѣдлето. „— А, бе, Прѣдле, кой те надари с такова славно име? — питаше го един.“³⁶ След това подмятане следват непрекъснати закачки, подтикващи героя да докаже, че с основание е прекръстен така. Вазов включва в структурата на творбата си ситуация, характерна за устната традиция, като запазва смисъла ѝ — да поражда смях. Чрез нея тој търси и особеностите на „свойствения за българина хумор“³⁷.

Разбира се, в настоящото изследване засягаме само една страна от образа на смехотвореца във връзка с проблема, който си поставяме. Също така не се стремим и към пълно обхващане на произведенията при изясняване ролята на прякора в литературата. Предпочетохме концептуалния вместо описателния подход, тъй като явлението се среща в цялата българска проза и едва ли има писател, в творчеството на когото да не го откриваме. Наблюденията, които осъществихме, ни позволяват да направим няколко важни извода:

— според нас прякорите, свързани с определена случка и поради това съдържащи в себе си анекдотичното, са форма за съхраняване на комичното в народната култура. С това ние не твърдим, че с тях се осъществява единствено и само смехово натрупване в дадено селище, но анализът на белетристичните творби показва, че писателите възприемат в по-голяма степен тъкмо тази тяхна същност, а по-малко търсят героично-трагичното начало;

— чрез прякора се характеризират героите — една традиция, която започва още от възрожденската белетристика, след което се създава и образът на присмехульника-крѣстник. Като форма от народната култура тој изпълнява и жанрово-структурираща функция в прозата и става част от националноспецифичното в развитието на българския разказ.

³⁶ В а з о в, И. Под игото. С., 1976, с. 345.

³⁷ Пак там, с. 344.